

Κεφάλαιο 9

Η οικονομική κατάσταση στη Γαλλία των μέσων του 18ου αιώνα¹

Πριν αρχίσουμε να ασχολούμαστε με την ιστορία της Φυσιοκρατικής Σχολής, πρέπει προηγουμένως να περιγράψουμε, στα γενικά της χαρακτηριστικά, την κατάσταση της γαλλικής οικονομίας στα μέσα του 18ου αιώνα. Η Φυσιοκρατική Σχολή απέσπασε την προσοχή ενός μεγάλου τμήματος της κοινωνίας, πριν απ' όλα, λόγω του προγράμματός της για την αναγέννηση της αγροτικής οικονομίας και της διαμαρτυρίας της κατά της μερκαντιλιστικής πολιτικής. Για να καταλάβουμε πώς εμφανίστηκε αυτή η σχολή, πρέπει να γνωρίσουμε την *κατάσταση της αγροτικής οικονομίας* και την τύχη που είχε η μερκαντιλιστική πολιτική στη Γαλλία κατά το 18ο αιώνα.

Η Γαλλία είχε ακολουθήσει με συνέπεια μια μερκαντιλιστική πολιτική από την εποχή της διοίκησης του Colbert, του περιφημου υπουργού του Λουδοβίκου XIV. Ο Colbert θεωρείται ως ο κλασικός εκπρόσωπος του μερκαντιλισμού, και μερικές φορές αναφέρθηκε λανθασμένα ως ο θεμελιωτής της ίδιας της μερκαντιλιστικής πολιτικής (που έγινε έτσι γνωστή ως «Κολμπερισμός»). Στην πραγματικότητα, ο Colbert ακολούθησε με πεισματική συνέπεια μια πολιτική που, σε γενικές γραμμές, ήταν τυπική της πρώιμης μερκαντιλιστικής περιόδου, αυτή της χρησιμοποίησης του κράτους για το ριζώμα του εμπορίου, των μεταφορών και της βιομη-

---

1. Τα αποσπάσματα του Δεύτερου Μέρους, εκτός αν αναφέρεται διαφορετικά στις σημειώσεις, έχουν μεταφραστεί από τα ρωσικά [σ.τ.ε.].

χανίας. Ο Colbert ήλπιζε ότι μ' αυτά τα μέσα, πριν απ' όλα, θα καθιστούσε τη χώρα πλούσια και θα γέμιζε τα κρατικά ταμεία (που υπέφεραν μονίμως από τα ελλείμματα) και, δεύτερον, ότι θα εξασθένιζε πολιτικά τη φεουδαρχική αριστοκρατία. Προκειμένου να αναπτύξει το εγχώριο εμπόριο, ο Colbert θέλησε να απαλλαγεί από τους τελωνειακούς σταθμούς που υπήρχαν στα σύνορα των επαρχιών και από τις φρουρές που στάθμευαν στους δρόμους και τις γέφυρες που ανήκαν στους μεμονωμένους φεουδάρχες. Όμως, λόγω της αντίθεσης από αυτές ακριβώς τις επαρχίες και τους φεουδάρχες, ο Colbert μπόρεσε να σχηματίσει την τελωνειακή του ένωση μόνο σ' ένα τμήμα της χώρας. Χρειάστηκε η μεγάλη Γαλλική Επανάσταση για να ολοκληρωθεί το έργο της ενοποίησης της Γαλλίας σε μια τελωνειακή ένωση. Για την ανάπτυξη του εξωτερικού εμπορίου, ο Colbert φρόντισε να κατασκευαστεί ένας αξιόλογος στόλος, ενθάρρυνε το εμπόριο με την Ινδία και ίδρυσε αποικίες στην Αμερική. Το εξωτερικό εμπόριο το βάσισε στο λεγόμενο σύστημα «εμπορικού ισοζυγίου»: Η εισαγωγή ξένων βιομηχανικών αγαθών απαγορευόταν ή εμποδιζόταν, ενώ η εξαγωγή γαλλικών προϊόντων ενθαρρυνόταν με τη χρησιμοποίηση πριμ. Ο Colbert, στην προσπάθειά του να εγκαταστήσει νέους βιομηχανικούς κλάδους στη Γαλλία, ιδίως αυτούς που εργαζόνταν για εξαγωγές, δεν εφείσθη εξόδων. Βοήθησε στην εγκατάσταση εργαστηρίων ύφανσης, λινού, μεταξιού, δαντέλας, ταπητουργίας, καλτσοποιίας, καθρεπτών κλπ., έδωσε στους οργανωτές τους επιδοτήσεις, βραβεία και άτοκα δάνεια, απαλλάσσοντάς τους από φορολογικές υποχρεώσεις, ενώ σε πολλούς πρόσφερε μονοπωλιακά δικαιώματα παραγωγής. Για να εξασφαλίσει ότι η βιομηχανία θα έχει φτηνά εργατικά χέρια και φτηνές πρώτες ύλες, απαγόρευσε την εξαγωγή σιτηρών και ακατέργαστων υλικών, γεγονός που σε μεγάλο βαθμό ζημίωσε την αγροτική οικονομία.

Η βιομηχανία που δημιουργήθηκε με κρατικές δαπάνες, υπόκεινταν από τον Colbert στον αυστηρότερο *κρατικό έλεγχο*. Ως μέσο που εγγυόταν ότι τα γαλλικά προϊόντα θα αντεπεξέλθουν στον ξένο ανταγωνισμό, το κράτος φρόντιζε να διαπιστώνει ότι αυτά ήταν υψηλής ποιότητας. Υπήρχαν αναρίθμητοι κανονισμοί και οδηγίες που όριζαν τις σχολαστικότερες λεπτομέρειες της παραγωγής τους: το μήκος και το πλάτος των υλικών, τον αριθμό των νημάτων του στημονιού, τις μεθόδους βαφής κλπ. Στη διάρκεια των πρώτων χρόνων της υπουργίας του Colbert, εκδόθηκαν περίπου 150 κανονισμοί που καθόριζαν τους κανόνες για την παραγωγή

και τη βαφή των μάλλινων ειδών. Μια τέτοια οδηγία, το 1671, περιείχε 317 άρθρα σχετικά με τη «διακόσμηση μάλλινων υφασμάτων κάθε χρώματος, και τα στοιχεία και χημικά φάρμακα που χρησιμοποιούνται για το σκοπό αυτό». Είχαν διοριστεί ειδικοί επιθεωρητές εργασιών, για να διαπιστώνουν αν ακολουθούνται αυτοί οι κανόνες, οι οποίοι εξέταζαν τα εμπορεύματα τόσο στα εργαστήρια, όσο και στην αγορά, παρενέβαιναν σε κάθε λεπτομέρεια της παραγωγής, διεξήγαν έρευνες κ.ο.κ. Τα εμπορεύματα που είχαν κατασκευαστεί κατά παράβαση των κανονισμών κατάσχονταν και τοποθετούνταν σε δημόσια θέα, με το όνομα του ενεχόμενου βιομήχανου ή έμπορου. Στους παραβάτες επιβάλλονταν πρόστιμα και κατασχέσεις. Οι αυστηρές αυτές ρυθμίσεις που εισήγαγε ο Colbert στη βιομηχανία έγιναν περισσότερο λεπτομερειακές και περιοριστικές επί της εποχής των διαδόχων του.

Στην αρχή, η μερκαντιλιστική πολιτική του Colbert και αυτών που τον διαδέχτηκαν, στέφθηκε από λαμπρή επιτυχία. Η Γαλλία κατέκτησε μια θέση στην πρώτη γραμμή των εμπορικών και βιομηχανικών χωρών της Ευρώπης. Αλλά οι επιτυχίες ήταν εύθραυστες, όπως έγινε φανερό σχεδόν αμέσως μετά το θάνατο του Colbert, και ακόμα περισσότερο κατά τα μέσα του 18ου αιώνα. Είναι γεγονός ότι η γαλλική βιομηχανία ήταν ασυναγώνιστη στην παραγωγή ειδών πολυτελείας για τις ανάγκες της Αυλής και της αριστοκρατίας. Πολλά από αυτά τα είδη πολυτελείας κέρδιζαν μάλιστα τον τίτλο του «γαλλικού εμπορεύματος». Η Αυλή των Βερσαλλιών επισκίασε όλες τις άλλες Αυλές της Ευρώπης, και το Παρίσι αναδείχτηκε σε αναγνωρισμένο κέντρο επιβολής της μόδας και του γούστου. Ωστόσο, αυτά τα εξωτερικά επιτεύγματα στηρίζονταν σε μια αδύναμη βάση. Σε μια χώρα όπου ο πληθυσμός στη συντριπτική του πλειοψηφία αποτελούνταν από αγρότες κατεστραμμένους από τις υπερβολικές απαιτήσεις της κατώτερης αριστοκρατίας και των φορολογικών υπαλλήλων, η καπιταλιστική βιομηχανία είχε μικρό πεδίο ανάπτυξης. Οι νέες «μανουφακτούρες», αντί να προσφέρουν στο κράτος μια πηγή εισοδήματος, ζητούσαν τα συνήθη προνόμια και τις επιδοτήσεις, απορροφώντας μέρος των κρατικών πόρων. Ο αριθμός των συγκεντροποιημένων εργαστηρίων παρέμενε ασήμαντος, και αυτά στην πλειοψηφία τους ήταν απλά γραφεία διανομής, που εκμίσθωναν εργασίες σε εργάτες οικοτεχνίας. Τα όνειρα της Γαλλίας, για την κατάκτηση από τη βιομηχανία της *μεγάλων ξένων αγορών και αποικιών, έμειναν απραγματοποίητα*. Η μάχη της με την Αγγλία, στα μέσα του 18ου αιώνα, για

την κυριαρχία στην παγκόσμια αγορά, κατέληξε σε νίκη της Αγγλίας, καθώς η τελευταία απέκτησε τον έλεγχο των αμερικανικών αποικιών της Γαλλίας και εδραίωσε τη θέση της στην Ινδία. Στην υφαντουργία, που αποτελούσε το σημαντικότερο βιομηχανικό κλάδο, η Αγγλία κρατούσε την πρώτη θέση. Οι σχολαστικές ρυθμίσεις της βιομηχανίας, στις οποίες ο Colbert είχε επενδύσει τόσες ελπίδες για τη βελτίωση της ποιότητας κατασκευής των εμπορευμάτων, κατέστη τελικά εμπόδιο στην εισαγωγή τεχνικών βελτιώσεων, παρεμπόδιζε τη διαφοροποίηση της παραγωγής και απέτρεψε τους βιομήχανους από τη γρήγορη προσαρμογή στις ανάγκες της αγοράς. Ο Bacalan, ένας επιθεωρητής εργαστηρίων¹, σημείωνε ότι οι ρυθμίσεις δημιουργούσαν περιορισμούς στην επιχειρηματική δραστηριότητα των βιομηχάνων, εμπόδιζαν τον ανταγωνισμό και αναχαιτίζαν τις καινοτομίες. «Η ελευθερία είναι προτιμότερη από τις ρυθμίσεις», έγραφε, το 1761. «Τουλάχιστον δεν βλάπτει καθόλου, ενώ οι κανονισμοί είναι πάντοτε επικίνδυνοι, και πολλοί από αυτούς είναι αυθαίρετοι.» Στα μέσα του 18ου αιώνα, όχι μόνον οι επιχειρηματίες αλλά και οι κρατικοί αξιωματούχοι έκφραζαν, με όλο και μεγαλύτερη επιμονή, το αίτημα της *κατάργησης των περιοριστικών ρυθμίσεων της βιομηχανίας* που χαρακτήριζαν τη μερκαντιλιστική πολιτική.

Βέβαια, το ισχυρότερο φρένο στη μεγέθυνση της καπιταλιστικής βιομηχανίας της Γαλλίας, δεν ήταν η περιοριστική επίδραση που είχε σ' αυτήν η μερκαντιλιστική πολιτική, αλλά το γεγονός ότι η πολιτική αυτή εφαρμοζόταν σε μια χώρα εξαθλιωμένων αγροτών ενώ ταυτόχρονα διατηρούνταν ένα φεουδαρχικό σύστημα και η απόλυτη μοναρχία. Αν η Γαλλία διέθετε μια ανεπτυγμένη αγροτική οικονομία, η βιομηχανία θα μπορούσε να βασιστεί σε μια εκτεταμένη εσωτερική αγορά, ιδίως αν λάβουμε υπόψη μας το μεγάλο πληθυσμό της χώρας (στις αρχές του 18ου αιώνα ο πληθυσμός της Γαλλίας ήταν περίπου 18 εκατομμύρια, ενώ αυτός της Αγγλίας και Ουαλλίας δεν ξεπερνούσε τα 5 ή 6 εκατομμύρια). Η καθυστερημένη και αποδεκατισμένη αγροτική οικονομία της

---

1. Ο επιθεωρητής ήταν αντιπρόσωπος του στέμματος σε μια συγκεκριμένη επαρχία για την επιθεώρηση διαφόρων δημοσίων υπηρεσιών. Ο Bacalan ήταν επιθεωρητής εμπορίου. Το 1764, δημοσίευσε το *Paradoxes philosophiques sur la liberté du commerce entre les nations* (Φιλοσοφικά παράδοξα για την ελευθερία του εμπορίου μεταξύ των εθνών).

Γαλλίας αποδείχτηκε, ωστόσο, πολύ στενή βάση για τη μεγέθυνση της καπιταλιστικής βιομηχανίας. Η αγοραστική δύναμη μιας ημι-λιμοκτονούσας αγροτιάς, που υποχρεωνόταν να παραδίδει το μεγαλύτερο μέρος της ισχνής σοδειάς της στους φεουδάρχες και το κράτος, ήταν ασήμαντη. Χωρίς τους πόρους για την αγορά βιομηχανικών ειδών, η αγροτιά είχε περιορίσει τις βιοτικές της ανάγκες στο ελάχιστο. Σύμφωνα με τον Young, που επισκέφτηκε τη Γαλλία πριν από την Επανάσταση, οι αγρότες δεν φορούσαν ούτε παπούτσια, ούτε κάλτσες, και μερικές φορές, ούτε καν τσόκαρα¹. Στη Βρετάνη, οι αγρότες ντύνονταν από την κορυφή μέχρι τα νύχια με το ίδιο τραχύ ύφασμα που χρησιμοποιείται για το ράφιο τσουβαλιών. Στο τέλος, η μερκαντιλιστική πολιτική του Colbert, η πολιτική της οικοδόμησης μιας λαμπρής μεταποιητικής βιομηχανίας πάνω στις πλάτες μιας γυμνής και ανυπόδητης αγροτιάς, ήταν καταδικασμένη να αποτύχει. Στα τέλη του 18ου αιώνα, άρχισε να διαδίδεται στη Γαλλία, όλο και περισσότερο, η πεποίθηση ότι η πρωταρχική συνθήκη για μια σταθερή μεγέθυνση της καπιταλιστικής οικονομίας, ήταν η προώθηση της αγροτικής οικονομίας και η κατάργηση των φεουδαρχικών υπολειμμάτων της υπαίθρου.

Η πραγματικότητα ήταν ότι η γαλλική αγροτική οικονομία, στη διάρκεια του 18ου αιώνα, βρισκόταν σε μια βαθιά παρακμή και πλήρη ερήμωση. Η δουλοπαροικία, εκτός από ελάχιστες, ασήμαντες εξαιρέσεις, είναι γεγονός ότι είχε ήδη εκλείψει. Ο μεμονωμένος αγρότης ήταν ελεύθερος. Ωστόσο, η γη του επιβαρυνόταν από αναρίθμητες φεουδαρχικές πληρωμές και υποχρεώσεις. Μόνο ένα πολύ μικρό ποσοστό αγροτών κατείχε γη που νομικά αποτελούσε πλήρη ατομική τους ιδιοκτησία (*alodium*). Η πλειοψηφία κατείχε

---

1. Arthur Young, *Travels in France During the Years 1787, 1788, & 1789* (Ταξίδια στη Γαλλία, στη διάρκεια των ετών 1787, 1788 και 1789), επιμέλεια της Constantia Maxwell, Cambridge University Press, 1929. «Όλα τα κορίτσια και οι γυναίκες της χώρας είναι χωρίς παπούτσια και κάλτσες. Και οι ζευγολάτες στη δουλειά τους είναι χωρίς τσόκαρα και κάλτσες. Η φτώχεια αυτή πλήττει τις ρίζες της εθνικής ευημερίας, καθώς η μεγάλη κατανάλωση των φτωχών έχει σημαντικότερες συνέπειες απ' ό,τι η μεγάλη κατανάλωση των πλουσίων. Ο πλούτος μιας χώρας βρίσκεται στην κυκλοφορία και την κατανάλωση, και η περίπτωση των φτωχών που στερούνται τα προϊόντα από δέρμα και μαλλί, θα πρέπει να θεωρηθεί μια δυστυχία πρώτου μεγέθους. Μου θυμίζει την εξαθλίωση της Ιρλανδίας» (*Travels*, σελ. 23-24).

γη για την οποία πλήρωνε τα λεγόμενα *cens*. Ο αγρότης που πλήρωνε ένα *cens*, φαινομενικά κατείχε και αυτός τη δική του γη: Μπορούσε να την πωλήσει και να τη μεταφέρει ως κληρονομιά. Αλλά η έκταση της ιδιοκτησίας του περιοριζόταν από τα φεουδαρχικά δικαιώματα των αρχόντων. Κάθε κοινότητα είχε τον ανώτατο κυρίαρχό της, τον άρχοντα, ο οποίος κατά περίπτωση είχε ένα μικρό κομμάτι γης, ή τον πύργο της κοινότητας, παρ' όλο ότι αυτό δεν συνέβαινε πάντα. Ο άρχοντας εμφανιζόταν σπανίως στην κοινότητα, ωστόσο, όλοι οι χωρικοί της ήταν υποχρεωμένοι να του καταβάλλουν τα ετήσια *cens*, το μέγεθος των οποίων καθοριζόταν εθιμικά και δεν άλλαζε ποτέ. Σε μερικές γαίες, τα *cens* αντικαταστάθηκαν από την πληρωμή σε είδος, κατά την οποία ο χωρικός κατέβαλλε στον άρχοντα το ένα δέκατο, όγδοο ή ακόμα και τέταρτο της σοδειάς του (το λεγόμενο *champart*). Πέραν αυτού, όταν ένας αγρότης πωλούσε τη γη του ή τη μεταβίβαζε κληρονομιά στους απογόνους του μετά το θάνατό του, ο νέος ιδιοκτήτης πλήρωνε ένα χρηματικό ποσό στον άρχοντα.

Ακόμα χειρότερη ήταν κατάσταση των χωρικών με πολύ μικρά χωράφια ή αυτών που δεν είχαν καθόλου γη. Μερικοί απ' αυτούς απασχολούνταν ως χειρόνακτες εργάτες σε εποχιακές εργασίες ή μισθώνονταν ως εργάτες γης. Άλλοι ενοικίαζαν ένα κομμάτι γης από τον άρχοντα, ή άλλον ιδιοκτήτη, πληρώνοντας γι' αυτό το ήμισυ της σοδειάς τους. Μη διαθέτοντας πόρους για την αγορά εξοπλισμού, αυτοί οι κολίγοι ή *metayers* (που λέγονται έτσι επειδή παραχωρούσαν το ήμισυ της σοδειάς τους στο γαιοκτήμονα) προμηθεύονταν συχνά το σπόρο, τα ζωντανά ή απλά αγροτικά εργαλεία από το φεουδάρχη. Αν η έλλειψη μέσων σημαίνει ότι οι αγρότες που πλήρωναν τα *cens* δούλευαν τη γη με πρωτόγονες μεθόδους, η κατάσταση στη γη που εργαζόνταν οι κολίγοι, ήταν ακόμα χειρότερη. Μόνο ένα μικρό ποσοστό της γης που κατείχε η κατώτερη αριστοκρατία, ο κλήρος, το στέμμα ή πλούσια μέλη της αστικής τάξης μισθωνόταν ως μεγάλα χωράφια από αγρότες καλύτερης οικονομικής θέσης, που μπορούσαν να επενδύσουν ένα λογικό κεφάλαιο στα κτήματά τους και να τα καλλιεργήσουν σύμφωνα με πιο ορθολογικές αρχές. Αντίθετα απ' ό,τι στην Αγγλία, η εκτεταμένη εξάπλωση της εκμίσθωσης καλλιεργήσιμης γης κατά το 18ο αιώνα, που βράδιζε χέρι-χέρι με τη βελτίωση και ορθολογικοποίηση της αγροτικής οικονομίας, ήταν σπάνια στη Γαλλία. Στη γαλλική ύπαιθρο του 18ου αιώνα, ο ρόλος που έπαιζαν οι *αστικές μορφές* ιδιοκτησίας και μίσθωσης γης εξακολουθούσε να είναι ασήμαντος

σε σχέση με την ιδιοκτησία για την οποία καταβάλλονταν *cens*, ή με τις *καλλιέργειες των κολίγων*, που και οι δύο βρισκόνταν μπλεγμένες στα δίχτυα ενός μεγάλου αριθμού υπολειμμάτων του φεουδαρχικού καθεστώτος.

Όχι λιγότερο επιβαρυντικοί, απ' ό,τι οι απαιτήσεις των αρχόντων, ήταν οι *κρατικοί φόροι* που επωμιζόταν η αγροτική οικονομία. Η απόλυτη μοναρχία απαιτούσε τεράστια ποσά για τη συντήρηση της κεντρικής γραφειοκρατίας και του στρατού της. Ο αγώνας δρόμου για τις αποικίες και τις εξωτερικές αγορές που διεξήγαγε η μερκαντιστική πολιτική, οδήγησε σε ατελείωτους καταστροφικούς πολέμους. Παράλληλα, η στήριξη των νέων βιομηχανιών απορροφούσε σημαντικούς οικονομικούς πόρους. Η άλλη όψη του πράγματος ήταν το ότι το στέμμα, μετά τον παρατεταμένο αγώνα που έκανε για να στερήσει από την αριστοκρατία της γης τα πολιτικά της δικαιώματα, προσπάθησε να την αποζημιώσει, συγκροτώντας μια μεγαλοπρεπή αυλή, τοποθετώντας την κατώτερη αριστοκρατία σε μια πλειάδα αυλικών και άλλων επίσημων θέσεων, ενισχύοντας τα δικαιώματα των αρχόντων πάνω στη γη, απαλλάσσοντάς τους από την καταβολή φόρων κλπ. Η κατώτερη αριστοκρατία απαλλάχτηκε τελείως από την πληρωμή του σημαντικότερου άμεσου φόρου, του *taille*, από τον οποίο ο κλήρος εισέπραττε μια ετήσια σταθερή αποζημίωση σε χρήμα. Οι άνθρωποι των πόλεων ήταν επίσης σε θέση να αποφεύγουν την πληρωμή τόσο του *taille*, όσο και των άλλων άμεσων φόρων, έτσι ώστε το βάρος αυτών όλων να πέφτει σ' εκείνους που βρισκόνταν στο κατώτερο επίπεδο του αγροτικού πληθυσμού –την αγροτιά. Η τελευταία υπέφερε επίσης και από τους έμμεσους φόρους, ιδίως αυτόν του αλατιού. Τόσο το μέγεθος των φόρων, όσο και ο τρόπος με τον οποίο αυτοί συγκεντρώνονταν, άλλαζαν συχνά, με αποτέλεσμα οι αγρότες να μη γνωρίζουν ποτέ την ακριβή ποσότητα που επρόκειτο να τους ζητηθεί. Αυτό που συνέβαινε συνήθως, ήταν ότι η συλλογή των φόρων ανετίθετο σε πλούσιους υπενοικιαστές φόρων (*fermiers généraux*)¹, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν αυτό το προνόμιο για να δημιουργούν περιουσίες. Μερικές φορές στα ταμεία εισέφερε ένα μικρό μέρος των φόρων που είχαν αποσπαστεί. Οι κρατι-

---

1. Υπενοικιαστής φόρων (*otkupshchik*) ήταν αυτός που κατέβαλε στην κυβέρνηση μια αμοιβή για το δικαίωμα συλλογής φόρων ή, επί λέξει, για το δικαίωμα υπενοικίασης της συλλογής φόρων.

κοί φόροι (στους οποίους θα πρέπει να προστεθεί η εκκλησιαστική δεκάτη) εξαντλούσαν την αγροτική οικονομία. Όχι πολύ πριν από την Επανάσταση, ο Δούκας του Liancourt υπογράμμιζε ότι μια δημοσιονομική πολιτική που βασιζόταν στο «έθιμο της συνεχούς απαίτησης χρημάτων από τους καλλιεργητές, χωρίς να τους παρέχεται τίποτα ως αντάλλαγμα», θα επιβραδύνει σοβαρά την πρόοδο της υπαίθρου. Ένα άλλο φρένο αυτής της προόδου, ήταν η *πολιτική τιμολόγησης των σιτηρών*. Από την εποχή του Colbert, η γαλλική κυβέρνηση ακολούθησε με αυξανόμενη επιμέλεια μια μερκαντιστική πολιτική *μείωσης των τιμών των σιτηρών*: Σκοπός της ήταν, κατ' αρχήν, οι φτηνές πρώτες ύλες και τα φτηνά εργατικά χέρια που χρειαζόταν η βιομηχανία, και δεύτερον, η εξασφάλιση επάρκειας σιτηρών για τον αστικό πληθυσμό, ιδίως αυτόν του Παρισιού. Η εξαγωγή σιτηρών στο εξωτερικό απαγορευόταν, ενώ επιτρεπόταν η εισαγωγή τους. Στο εσωτερικό της χώρας, το εμπόριο των σιτηρών υπόκειται σε εξαιρετικά αυστηρές ρυθμίσεις. Η πώλησή τους επιτρεπόταν μόνο στις αγορές και απαγορευόταν η εξαγωγή τους από την πόλη. Εξαιτίας των φόβων κερδοσκοπίας και αύξησης των τιμών, οι δραστηριότητες των εμπόρων σιτηρών περιορίζονταν σε μεγάλο βαθμό, και μεταξύ των μεμονωμένων επαρχιών δεν υπήρχε ελεύθερη διακίνηση σιτηρών. Το αποτέλεσμα ήταν ότι η υψηλή τιμή των σιτηρών σε ορισμένα μέρη συνοδευόταν από χαμηλές τιμές σε άλλα μέρη, και οι τιμές σημείωναν μεγάλες διακυμάνσεις από χρόνο σε χρόνο. Η ύπαιθρος υπέφερε ταυτόχρονα από τις χαμηλές τιμές των σιτηρών και από την αβεβαιότητα που προκαλούσε η συνεχής τους διακύμανση.

Κατεστραμμένη από τις πληρωμές προς τους άρχοντες και το κράτος, και υποφέροντας από την πολιτική τιμολόγησης των δημητριακών, η οικονομία της υπαίθρου ήταν σε αδυναμία να συσσωρεύσει τα μέσα για την πραγματοποίηση βελτιώσεων στις *τεχνικές καλλιέργειας*. Κυριαρχούσε το σύστημα καλλιέργειας τριών χωραφιών, παρ' όλο ότι σε πολλά μέρη εφαρμοζόταν ακόμα και το σύστημα δύο χωραφιών. Η σπορά ζωοτροφών είχε εισαχθεί μόνο σε ορισμένες βόρειες επαρχίες. Ενώ η ανομοιομορφία των χωραφιών και η αναγκαστική εναλλαγή των καλλιεργειών εμπόδιζε την ευρεία καλλιέργεια των βιομηχανικών σπαρτών, η εκτροφή ζώων βρισκόταν σε μια αξιοθρήνητη κατάσταση, και οι αγροί έμεναν στην ουσία χωρίς λίπασμα. Μια ισχνή αγελάδα, ένα ξύλινο αλέτρι και μια σβάρνα αποτελούσαν τον εξοπλισμό του γάλλου αγρότη, τη στιγμή που ο αγγλος αγρότης, κατά το πλείστον, εφάρ-

μοξε την εναλλαγή των καλλιεργειών, είχε μια ακμάζουσα κτηνοτροφία και χρησιμοποιούσε σιδερένια αγροτικά εργαλεία. Δεν είναι εκπληκτικό ότι η γαλλική σοδειά υπολειπόταν κατά πολύ της αγγλικής (συνήθως δεν ξεπερνούσε το ένα πέμπτο της τελευταίας) και ότι από την αρχή του 18ου αιώνα μέχρι την Επανάσταση, η Γαλλία γνώρισε τουλάχιστον τριάντα χρόνια έλλειψης τροφίμων.

Η χαμηλή παραγωγικότητα των καλλιεργειών σε συνδυασμό με *τη χαμηλή τιμή των σιτηρών* που επικρατούσε μέχρι τα μέσα του 18ου αιώνα, μείωναν τα έσοδα του προϋπολογισμού των αγροτών, την ίδια στιγμή που οι *καταβολές τους προς το κράτος και τους άρχοντες* εξωθούνταν στο μέγιστο δυνατό ύψος. Όπως το έθεσε πολύ σωστά ο Ταινε, ο γάλλος αγρότης της προεπαναστατικής περιόδου έμοιαζε με άνθρωπο που ήταν βυθισμένος στο νερό μέχρι το λαιμό, και κινδύνευε να πνιγεί με τον παραμικρότερο κυματισμό. Εκτός από κάποιες μικρές ομάδες εύπορων αγροτών και καλλιεργητών, ζούσε μια ζωή συνεχών και σκληρών στερησιών, μην έχοντας ποτέ αρκετή τροφή και μην έχοντας ποτέ τη δυνατότητα να αντεπεξέλθει στα προβλήματά του. Ο αρχιεπίσκοπος Massillon έγραφε το 1740: «Οι αγρότες μας ζουν σε φοβερές στερήσεις, χωρίς κρεβάτια και έπιπλα, και η πλειοψηφία τους τρέφεται επί έξι μήνες με ψωμί φτιαγμένο από κριθάρι ή βρώμη, που αποτελεί την αποκλειστική τους τροφή, και που, ωστόσο, τους την αρπάζουν βίαια από το στόμα και το στόμα των παιδιών τους, για την πληρωμή των φόρων.» Ο Moreau-de-Jeunesse, ο περίφημος στατιστικολόγος, χαρακτήριζε την προεπαναστατική κατάσταση του βρετόνου αγρότη με τα παρακάτω λόγια: «Από τα τέσσερα δεμάτια που φέρνει από τους αγρούς του, το ένα ανήκει στον άρχοντα, το άλλο στον ιερέα ή στον ηγούμενο του γειτονικού μοναστηριού, ένα τρίτο πηγαίνει εξ ολοκλήρου στην πληρωμή των φόρων και το τέταρτο στην κάλυψη των κοστών παραγωγής του.» Αν αυτό αποτελεί έναν κάπως υπερβολικό υπολογισμό, δεν ήταν καθόλου ασύνηθες το να κατευθύνεται η μισή ακαθάριστη σοδειά σε πληρωμές προς το κράτος και τον άρχοντα, έτσι ώστε μετά την αφαίρεση του καρπού για τη σπορά (που με δεδομένες τις χαμηλές αποδόσεις, αυτό θα μπορούσε να ανέρχεται στο ένα πέμπτο της σοδειάς), σχεδόν τίποτα δεν περίσσευε για τον αγρότη. Υπάρχουν περιπτώσεις, που οι οφειλόμενες πληρωμές προς το κράτος και τον άρχοντα υπολογίζονταν επί του ακαθάριστου και όχι του καθαρού προϊόντος (χωρίς δηλαδή να αφαιρείται η προβλεπόμενη ποσότητα για τη σπορά). Στις περιπτώσεις αυτές, ιδιαίτερα οι κο-

λίγοι έμεναν μερικές φορές με τόσα που δεν αρκούσαν ούτε για να συντηρηθούν στη ζωή.

Δεν ήταν μόνο το ότι οι συνθήκες αυτές καθιστούσαν αδύνατη τη βελτίωση και την επέκταση της αγροτικής οικονομίας. Καταβαράθρωναν τη διαδικασία της *απλής αναπαραγωγής της αγροτικής οικονομίας στο παλαιό της επίπεδο*. Πολλές αγροτικές περιοχές πραγματικά ερημώθηκαν. Σε άλλες, όσοι καλλιεργούσαν τη γη, είτε αναζητούσαν αλλού εποχιακή εργασία είτε πύκνωσαν τις περίπου αναρίθμητες τάξεις των ζητιάνων. Ο μαρκήσιος de Turbilly σημειώνει το 1760, ότι το ήμισυ της καλλιεργήσιμης γης έμενε άδειο, και ότι σε κάθε βήμα μπορούσε κανείς να συναντήσει χωράφια που τα είχαν εγκαταλείψει οι καλλιεργητές τους. Οι ταξιδιωτικές σημειώσεις του Arthur Young παρουσιάζουν μια εκπληκτική εικόνα τού πώς ο μαρασμός της υπαίθρου επηρέαζε την πλειονότητα των γαλλικών περιοχών, με την εξαίρεση ελάχιστων τυχερών επαρχιών. Σε μια επαρχία περιγράφει πώς το ένα τρίτο της γης ήταν τελείως ακαλλιέργητο, ενώ τα υπόλοιπα δύο τρίτα παρουσίαζαν έντονα σημάδια ερήμωσης. Σε μια άλλη, το μόνο που συνάντησε ήταν «φτώχεια και πενιχρές σοδειές», και σε μια τρίτη, «οι φτωχοί που καλλιεργούν εδώ τη γη είναι κολίγοι... που μισθώνουν τη γη χωρίς να έχουν τη δυνατότητα να την οργώσουν... ένα άθλιο σύστημα που διαιωνίζει τη φτώχεια και αποκλείει τη μάθηση»¹.

Η υποβάθμιση της γαλλικής υπαίθρου στη διάρκεια του 18ου αιώνα, υποδήλωνε καθαρά ότι υπήρχε πλέον μια χτυπητή αντίθεση μεταξύ της ανάγκης για ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και του απαρχαιωμένου κοινωνικο-πολιτικού καθεστώτος. Για να αναπτύξει η Γαλλία την καπιταλιστική της οικονομία, θα έπρεπε να υπάρξει μια πρόοδος της αγροτικής οικονομίας, αλλά προϋπόθεση γι' αυτό ήταν η αντικατάσταση του φεουδαρχικού συστήματος από αστικές μορφές ιδιοκτησίας. Στα μέσα του 18ου αιώνα, αυτό είχε ήδη καταστεί προφανές, η αλλαγή, όμως, αυτή μπορούσε να πραγματοποιηθεί από δύο αντιδιαμετρικούς δρόμους, ανάλογα με το αν η γη, που στις συνθήκες της φεουδαρχίας την κατείχαν από κοινού ο φεουδάρχης και ο αγρότης, περιορχόταν στην κατοχή του πρώτου ή του δεύτερου. Αν περιορχόταν στην κατοχή του φεουδάρχη, αυτό θα σήμαινε ότι οι μεγάλης κλίμακας γαιοκτήμονες προο-

---

1. A. Young, *Travels in France*, σελ. 16.

δευτικά θα εξεδίωκαν από τη γη τους τους αγρότες που πλήρωναν τα *seps* και τους κολίγους, και θα άρχιζαν να τη μισθώνουν κατά μεγάλες εκτάσεις σε πλούσιους αγρότες. Η διαδικασία αυτή, με την οποία παρεχόταν προτεραιότητα στη μίσθωση μεγάλων εκτάσεων γης σε καπιταλιστική βάση, ενώ η πλειοψηφία των αγροτών έμεναν άκληροι, είναι αυτή που πραγματοποιήθηκε στην Αγγλία, που έγινε έτσι μια χώρα *ιδιοκτησιών γης μεγάλης κλίμακας*. Ο δεύτερος δρόμος προϋπέθετε ότι οι αγρότες θα απαλλάσσονταν από όλες τις πληρωμές και υποχρεώσεις απέναντι στους άρχοντες και θα γίνονταν οι μοναδικοί ιδιοκτήτες της γης όπου εργάζονταν. Το δρόμο αυτό ακολούθησε η μεγάλη Γαλλική Επανάσταση, από την οποία η Γαλλία πρόβαλε ως χώρα *αγροτικών νοικοκυριών μικρής κλίμακας*.

Ωστόσο, ακόμα και στα μέσα του 18ου αιώνα, η επαναστατική λύση του αγροτικού προβλήματος φαινόταν να αποκλείεται. Ο μόνος δρόμος, με βάση τον οποίο θα μπορούσε να ορθολογικοποιηθεί η εξασθλωμένη ύπαιθρος και να της δοθεί μια ώθηση, φαινόταν εκείνη την εποχή να είναι το αγγλικό μοντέλο των καλλιεργειών μεγάλης κλίμακας, η διάδοση του οποίου είχε παίξει ένα σημαντικό ρόλο στην προώθηση της επιτυχίας της αγγλικής αγροτικής οικονομίας. Πριν απ' όλα, αυτός ο τύπος *αγροτικής μεταρρύθμισης* βασιζόταν στα συμφέροντα των κατόχων αγροκτημάτων και των εύπορων στρωμάτων της αγροτιάς, δηλαδή της *αγροτικής αστικής τάξης* ή της λεγόμενης «αγροτικής τρίτης τάξης». Μια μεταρρύθμιση σ' αυτή τη βάση, θα μπορούσε σε κάποιο βαθμό να λειτουργήσει προς όφελος των γαιοκτημόνων, που θα διατηρούσαν το δικαίωμα της ιδιοκτησίας στη γη τους, και θα εισέπρατταν προσόδους. Στα μέσα του 18ου αιώνα, αυτός ο τύπος αγροτικής μεταρρύθμισης βρήκε τους υποστηρικτές του στους Φυσιοκράτες, που προσπάθησαν να επιλύσουν το ιστορικό καθήκον της προώθησης της αγροτικής οικονομίας με την αντικατάσταση του φεουδαρχικού συστήματος με καλλιεργειες καπιταλιστών μισθωτών.

Στο πρόγραμμά τους, οι Φυσιοκράτες ενδιαφέρθηκαν για τη δημιουργία ευνοϊκών συνθηκών για την ανάπτυξη της καπιταλιστικής αγροτικής οικονομίας. Είδαμε ότι μέχρι τα μέσα του 18ου αιώνα, η γαλλική ύπαιθρος υπέφερε, πρώτον, από χαμηλή παραγωγικότητα της εργασίας και πενιχρές σοδειές, δεύτερον, από τις χαμηλές τιμές των σιτηρών και, τρίτον, από τις βαριές υποχρεώσεις απέναντι στους άρχοντες και τους κρατικούς φόρους. Τα δύο πρώτα είχαν ως αποτέλεσμα τη μείωση του εισοδήματος του καλ-

λιεργητή, ενώ το τρίτο αποτελούσε τη μεγαλύτερη δοκιμασία για τον προϋπολογισμό των δαπανών του. Στο πρόγραμμά τους, οι Φυσιοκράτες ζητούσαν την κατάργηση όλων αυτών των δυσμενών συνθηκών. Υπερασπίστηκαν, κατ' αρχήν, την *ορθολογικοποίηση της αγροτικής οικονομίας*, κατά το αγγλικό πρότυπο. Δεύτερον, εκτόξευσαν μια έντονη επίθεση κατά της *μερκαντιστικής πολιτικής μείωσης των τιμών των σιτηρών* και αξίωσαν τόσο την ελευθερία του εμπορίου, όσο και την *ελεύθερη εξαγωγή σιτηρών*. Τρίτον, το πρόγραμμά τους απαίτησε την πλήρη ανακούφιση της αγροτικής τάξης από τη φορολογία και τη μεταφορά *όλων των φόρων στην πρόσοδο που θα εισέπρατταν οι γαιοκτήμονες*.

Ωστόσο, οι Φυσιοκράτες δεν αφιερώθηκαν απλώς σε κηρύγματα μεταρρυθμίσεων για την υποστήριξη της υπαίθρου και τον πλουτισμό της αγροτικής αστικής τάξης. Προσπάθησαν να δώσουν στο πρακτικό τους πρόγραμμα μια θεωρητική θεμελίωση. Υποστήριξαν ότι μόνο με την εφαρμογή των μεταρρυθμίσεών τους θα μπορούσε να εξασφαλιστεί, ότι η διαδικασία της κοινωνικής αναπαραγωγής θα προχωρεί ομαλά και θα αποδίδει ένα ικανοποιητικό καθαρό εισόδημα (με την ορολογία τους, ένα «καθαρό προϊόν»). Ο Quesnay, ηγέτης των Φυσιοκρατών, με τη θεωρία της *κοινωνικής αναπαραγωγής* και τη θεωρία του *καθαρού προϊόντος* (ή υπεραξίας) έκανε την πρώτη προσπάθεια ανάλυσης της *καπιταλιστικής οικονομίας ως συνόλου*. Και παρ' όλο ότι το πρακτικό πρόγραμμα των Φυσιοκρατών δεν είχε κανένα αποτέλεσμα, οι θεωρητικές τους ιδέες, από τη στιγμή που απελευθερώθηκαν από τη μονομέρεια και τα λάθη τους, υιοθετήθηκαν και αναπτύχθηκαν από μεταγενέστερα ρεύματα της οικονομικής επιστήμης (την Κλασική Σχολή και τον Marx), και απέφεραν στον Quesnay την αθάνατη φήμη ενός από τους θεμελιωτές της σύγχρονης πολιτικής οικονομίας.